

Az ismeretlen klasszikus: Berzsenyi-tanulmányok, szerk. Fórizs Gergely, Vaderna Gábor

Budapest, reciti, 2018 (Reciti konferenciakötetek 1), 212 l.

Fórizs Gergely és Vaderna Gábor új kötetének már a címe is arra hívja föl a figyelmet, hogy a magyar irodalom egy klasszikus életművének az újragondolására, új kontextusokban való bemutatására tesznek kísérletet a tanulmányok szerzői. Az olyan széles körben ismert és sokat kutatott életművek újraértelmezése, mint amilyen Berzsenyi Dániel, mindig magyarázatra szorul. A magyar irodalom klasszikusainak életműveiről monográfiák garmadája született, műveik népszerű és kritikai kiadásokban egyaránt hozzáférhetőek. Tudósgenerációk sora értelmezte őket újra és újra eltérő irodalomtudományos megközelítésekkel. Persze erre az általam megfogalmazott közhelyre rengeteg példát lehet találni a 19. századi irodalom jeles alakjaival foglalkozó monográfiákban, amelyekben a szerzők elismerik, hogy hősükről már annyi mindent elmondtak, ezért szinte lehetetlen bármi újat mondani, majd – jobb esetben – egészen új megvilágításban mutatják be az életművet. Berzsenyi Dániel pályája és recepciótörténete olyan ellentmondásokat rejt magában a kötet szerkesztői szerint, amelyek szinte felkínálják az újfajta értelmezéseket:

Végigtekintve a sokféle szempontból, eltérő elméleti háttérrel megszületett elemzéseken, alapvetően azért érvényes az oximoron [ti. az ismeretlen klasszikus], mert mindegyik értelmezői kísérletről elmondható, hogy fő vállalkozásának egy, az életmű feldolgozása kapcsán érzékelt és meghatározónak bizonyult elidegenítő mozzanat kiiktatását tartotta. [...] Volt az ódairó és az episztolairó; a versíró és a tanulmányíró; a klasszikus és a romantikus poéta; a kisszerű (ember) és a nagyszerű (költő); a provinciális „niklai remete” és a világ-irodalmi „magyar Horatius”. Az ábrázolás összképe pedig – ennek megfelelően – felemásra sikerült, a megismerhető és elismerhető vonások mellett ott maradt a nyugtalanító, a sémának megfelelővé, ismertté nem olvasható elem. (8)

Berzsenyi értelmezői tehát, mindig kénytelenek voltak az életmű bizonyos elhajlásait lenyesegetni az életmű rekonstruálásakor. A kötet tanulmányainak egyik legnagyobb erénye véleményem szerint abban rejlik, hogy ezeknek az ellentmondásoknak nem az eldöntésére, hanem azoknak a minél alaposabb tudatosítására törekedtek Berzsenyi Dániel életművének újrakontextualizálásakor: „A tanulmányírókat immár (egy kontextuális fordulat szellemében) kevésbé a kiválogatás, mint a beillesztés művelete érdekli. A tanulmányok tehát a Berzsenyi-életmű illeszkedési pontjainak kijelölését végzik el, ily módon küzdve meg újra az ismeretlenség jelenségével” (8). Ez azt is jelenti,

hogy a szerzők a legtöbb esetben nem egészen új kontextusokat rendeltek Berzsenyi életművéhez, hanem már bevett értelmezésekre kérdeztek rá.

Ferenczi Attila például arra hívta föl a figyelmet, hogy Berzsenyi Dániel közismert epithetonja, a magyar Horác egy statikus Horatius-képet tétélezett föl: „ha valaki a 19. század felől tekint a római költészetre, és az antik költészeten keresztül az újkori mű előzményét akarja felmutatni, gyakran abba a hibába esik, hogy az ókori mű jelentését evidensnek, homogénnek és rögzítettnek látja/láttatja”. Ezzel szemben „[a]z értelmezés tárgyát képező »főszerező« szövege árnyalt lesz és rétegzetten bonyolult, hiszen éppen ez indokolhatja a tanulmány megszületését” (17). Ferenczi számára az új kontextust, amely újraértelmezhetővé tette Berzsenyi életművét, a klasszika-filológia Horatius-képének megváltozása adta. Míg a „19. századi Horatius-értelmezések egyik legfontosabb eleme volt az egységesség axiomatikus esztétikai fontossága, amelyet igyekeztek következetesen felmutatni az egyes művek magyarázatában” (18), addig a 20. század második felének értelmezői arra mutattak rá, hogy Horatius verseiben nem tartotta magát az *Ars poetica*-ban megfogalmazott szabályokhoz, ami miatt a mű műfaja és a benne foglaltak komolyan vehetősége is kérdésessé vált.¹ Ferenczi tanulmányában arra hívta föl a figyelmet, hogy amikor Berzsenyi Dániel Horatiust követi, nem az *Ars poetica* szabályaihoz próbált alkalmazkodni, hanem Horatius verseinek poétikai eljárásait igyekezett adaptálni. Ferenczi Attila nem pusztán a horatiusi allúziók számát igyekezett gyarapítani, hanem azt mutatta be, hogy Berzsenyi milyen poétikai beszédmódot lesett el példaképétől:

Ha a horatiusi hatás kérdését vizsgáljuk, úgy gondolom, sokkal fontosabb egy-egy képi motívum, metafora vagy akár retorikai megoldás vándorlásánál – amelyet például az idézett szövegrészben is láthatunk – a szövegalkító alapvető erők, a nyelvet létrehozó meghatározó technika, azaz a költői beszéd logikájának a megfigyelése. Berzsenyi *A Magyarokhoz* címzett óda esetében nem retorikai csebecbecsüket kölcsönzött ókori mesterétől, hanem a költői beszéd alapvető struktúráját. (22)

Berzsenyi ódájában ezt a horatiusi hatást bizonyítja egymásnak ellentmondó költői képek vagy történetfilozófiai elképzelések szimultán szerepeltetése. Ferenczi Attila kiváló tanulmányára építve a jövőben felül lehet vizsgálni, hogy a korszak Horatius-értelmezése vajon tényleg egyöntetűleg az egységesség elve mellett állt-e ki, vagy többféle, akár egymásnak ellentmondó Horatius-kép élt-e a korszakban. Etédi Sós Márton *Magyar gyászában* például szintén több, egymásnak ellentmondó, a mohácsi csatavesztés okait bemutató magyarázat is helyet kapott, úgy, hogy a szerző nem bírálta vagy értékelte ezeket az értelmezéseket.²

¹ Ehhez lásd: FERENCZI Attila, *Az újraolvasott klasszikus: Horatius Ars poeticája*, Helikon 61(2015), 3. sz., 297–308.

² Lásd: CSONKI Árpád, *Etédi Sós Márton műve Mohácsról (1792) = Több mint egy csata: Mohács: Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, szerk. FODOR Pál, VARGA Szabolcs, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019 (Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet) 259–277.

S. Varga Pál szintén egy korábbi értelmezési hagyományhoz kapcsolódott tanulmányában: „Horváth János nyomán szinte közmegegyezéssé vált, hogy Berzsenyi klasszika és romantika határán élt és alkotott. Horváth antik ízlés és modern élményvilág ellentétével magyarázta a határhelyzetből eredő feszültséget; Berzsenyi ihlete és formái, úgymond, a klasszicitásban gyökereznek, egyénisége és nyelve ugyanakkor romantikus” (141). S. Varga elfogadta Horváth alaptézisét, miszerint Berzsenyi Dániel két korszak határán élt és alkotott, így mindkét stílus jegyei fölismerhetők a munkásságán. S. Varga Pál Horváth János elképzelését továbbgondolva arra tett kísérletet, hogy a két korszak episztemológiai jellemzőit is bemutassa. Ennek köszönhetően értelmezhetővé válik a két korszak eltérő művészetszemlélete. Berzsenyi Dániel a klasszikus episztémé keretei között alkotott. Ezt az episztémét S. Varga következő képpen jellemezte: „A klasszikus episztémétől idegen a transzformizmus – a dolgok időben lezajló lényegi átalakulásának gondolata; az időbeli változásokban nem lát mást, mint átkerülést a rendszer egyik helyéről a másikra” (141–142). Vagyis a klasszikus episztémében az antik mitológia és az ókori történelem alakjai és történései csak egyfajta katalógusként szerepelnek. „Berzsenyi sem lép ki a klasszikus episztémé keretei közül – a jelen és a múlt közötti átjárás lehetőségét ez a pozíció biztosítja számára” (143). De annyiban mégis meghaladja a klasszikus episztémé korjellemzőit, hogy nála az antik képek már szoros kapcsolatban maradnak a tapasztalati valósággal. Vagyis „az antik elem a vers szövegében »varratmentesen« egybeszövődik az olvasó saját világának költői reprezentációjával” (144). Az antik minták *nosztrifikálása*, a hazai irodalmi tradíció részévé változtatása különbözteti meg Berzsenyit a klasszikus episztémé azon alkotóitól, akik pusztán példatárat láttak az ókori mitológiában. Míg Berzsenyi Dániel határhelyzete azt jelenti, hogy ha el is kezdte *nosztrifikálni* az antik mitológiai hagyományt, de még a klasszikus episztémé keretei között maradt, addig Arany János már egy egészen új felfogást képviselt. Arany számára is az ókori szerzők jelentették a legfontosabb irodalmi példát, de Berzsenyi Dániel mitológiahasználatától már idegenkedett. Számára az antik szerzők olvasása és fölhasználása nagyon fontos részét képezte a magyar irodalom fejlesztésének, de ez nem az antik mitológia hivalkodó fölhasználását jelentette, hanem a görög és római költészet toposzainak szinte észrevehetően áthasonlítását (151). Persze S. Varga Pálnál számítani lehet rá, hogy az új episztémé hőse Arany János lesz. Ugyanígy nem okozhat meglepetést, ha a recenzens arra hívja föl a figyelmet, hogy a *Zalán futása* mitológiahasználat, illetve az antik toposzokhoz való viszonya is radikálisan különbözik a klasszikus episztémé, így Berzsenyi Dániel munkásságától is, ami kérdésessé teszi, hogy pusztán episztemológikus szembenállásról van-e szó. Northrop Frye *The Secular Scripture* című könyvében arra hívta föl a figyelmet, hogy az általa *romance*-nak nevezett műfaj művei a magas irodalomhoz hasonlóan műfaji mintákat követnek, de ezeknek a szerepeltetése kevésbé látványos.³ Vagyis mind

³ Northrop FRYE, *The Secular Scripture: A Study of the Structure of Romance*, Cambridge, Harvard University Press, 1976 (The Charles Eliot Norton Lectures), 26–27.

Vörösmarty, mind Arany számára rendelkezésre állhatott olyan populáris irodalmi tradíció, amely nem úgy használta az antik mitológia szereplőit és történeteit, mint ahogy azt Berzsenyi Dániel vagy a már idézett Etédi Sós Márton tette.

Az ókori hatások mellett a kötet szerzői a kortárs hatások bemutatására is törekedtek. Hász-Fehér Katalin például motivikus egyezések sorával mutatott rá arra, hogy Berzsenyi sokat merített a kortárs magyar irodalom lírai terméséből. Ráadásul nem meglepő módon nem csak az olyan ismert költők voltak hatással a költészetére, mint Csokonai Vitéz Mihály, Kisfaludy Sándor vagy Rajnis József, hanem olyan kevés figyelemre méltatott szerzők is, mint Péteri Takáts József. Az efféle motivikus hasonlóságok esetében persze nagyon nehéz eldönteni, hogy véletlen egyezésről, egy közös költői motívumkincs használatáról vagy tényleges kölcsönzésről van-e szó. Egy ilyen gyűjtés lehet az alapja annak, hogy az egyes motívumcsoportok vizsgálatával megértsük azok használati módjait.

Fórizs Gergely tanulmányában a viszonyok megfordulnak: már nem a Berzsenyit ért hatások állnak a vizsgálódás középpontjában, hanem az a hatás, amit Berzsenyi gyakorolhatott Vörösmarty Mihály költészetére. Fórizs rámutatott, hogy a *Berzsenyi emléke* korábbi értelmezői Vörösmarty versét Berzsenyi emlékének kisajátításaként értelmezték, vagyis Vörösmarty nem Berzsenyi, hanem a saját költői portréját rajzolta meg emlékversében, de

jóval többről van itt szó, mint egyetlen vers megítéléséről: ez a fajta interpretáció lényegében abba a nagy ívű fejlődéstörténeti elbeszélésbe illeszkedik sarkalatos elemként, melyet eredetileg Horváth János dolgozott ki részletesen, s melyben a 18–19. századi magyar irodalom egyik fejlődési vonalát a klasszicizmus-romantika (utóbb a „nemzeti klasszicizmus”-ban folytatódó) átmenete jelenti. E folyamatban Horváth szerint Vörösmarty lesz „a magyar romantizmus reprezentáns költője”, nála érik teljességre az, ami Berzsenyinéél még csak kezdemény. (123)

Fórizs ezekkel az értelmezésekkel szemben Vörösmarty és Berzsenyi hasonlóságát, a közös poétikai háttérrel, azaz költészetük újplatonikus karakterét hangsúlyozza. A *Berzsenyi emléke* mellett két példát is hoz Vörösmarty életművéből, amelyeken fölismerhető az újplatonizmus hatása. Ilyen a *Tündérvölgy* és *Az ifjú költő*. A szerző a két költő újplatonikus szemléletének hasonlóságát hangsúlyozza ugyan, de arra is rámutat, hogy ez semmiképpen sem jelent azonosságot. Berzsenyi önképében „a nemzeti eszmények egy magasabb szinten, jellemzően az antik görögségben fellelt általános emberideál viszonylatában, az »emberképzet« általánosabb szempontjai alapján nyernek új értelmet”, míg „Vörösmarty Berzsenyi-képe [...] egy másmilyen pályáivra alapoz, a vég- és célpontban a honfrierény énekesével” (137). Fórizs Gergely a korábbi irodalomtörténeti tradíciók – amelyek éles váltást láttak Vörösmarty korának lírájában – újragondolására sarkalló tanulmánya egy további kutatási irányt alapoz meg. Egy ilyen kutatás világhossá teheti, hogy ez az újplatonista világszemlélet mennyire volt elterjedt a 19. század első felének lírájában, vagyis választ adhat arra a kérdésre,

hogy Berzsenyi és Vörösmarty kivételek-e. De az is továbbgondolásra érdemes, hogy a Fórizs által idézett három vers vajon mit mond el Vörösmarty költészetéről: valóban mindig egy újplatonikus szemlélet jegyében alkotta a verseit, vagy ez a három példa – amely soknak nem nevezhető – inkább arra világít rá, hogy Vörösmarty többféle lírai tradíciót is képes volt az életművében alkalmazni. Gere Zsolt megfigyelése, amely szerint a *Tündérvölgy* narrátori pozícióját Vörösmarty később önironikusan értelmezte, talán az utóbbi magyarázatot erősíti.⁴

A kötet szerzői közül Vaderna Gábornak jutott a leghálásabb faladat, hiszen a *Polgári rendtartás* néven ismert szöveg korábban ismeretlen részlete alapján tudta új megvilágításba helyezni Berzsenyi Dániel munkásságát. Vaderna a *Polgári rendtartás* szövegének olvasásával értelmezi újra a Berzsenyi életműről és -pályáról szóló közismert irodalomtörténeti elbeszéléseket. Fölhívja a figyelmet például arra, hogy Berzsenyi Dániel epithetonját, a „niklai remetét” valójában a költő használta saját magára. A metafora ráadásul nem egyértelműen a vidéki elzárkózást jelenti. Berzsenyi ezzel a tréfás megjegyzéssel inkább a Kazinczy által neki tulajdonított társadalmi szerepvállalást (assessorság) próbálta kifigurázni. De Diogenész emlegetésével a költő városiasság és vidékiség gyakran emlegetett szembeállítását is megkérdőjelezi: „De hol van itt a vidékiség? Berzsenyi talán volt annyira művelt, hogy tudta: Diogenész hordójából városok közepén »nyekergett«. Ebből az is következik, hogy a remeteség lényege számára nem vidékiségében rejtett, inkább a társadalomtól való elkülönültségben – ami ebben a konkrét esetben arra utal, hogy Berzsenyi még csak táblabíró sem lett vármegyében” (162). A szerző ezzel kapcsolatban arra is rámutatott, hogy a város és vidék ellentéte Berzsenyinél éppen a város szupremáciáját jelentette. Berzsenyi szemében a város a társadalmi találkozások és a kulturális eszmecserek színhelye volt, emellett pedig a nagy birodalmakat és kultúrákat is városok reprezentálták a költészetében. Ezek az elképzelések egyszerre kapcsolódtak a csinosodás politikai nyelvéhez és stadiális történelemfilozófiákhoz. Ennek a két képzetkörnek a keveredése Berzsenyi esetében azt jelentette, hogy a paraszti társadalmat olyan vademberek alkották, akik egy korábbi történelmi stádiumban ragadtak, ezért a csinosodás elveivel lehet őket kiemelni ebből az állapotból. Berzsenyi Dániel szövege ilyen szempontból Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely reformterveivel mutat rokonságot, amelyek szintén a földműves elmék csiszolásának segítségével próbálták kiemelni a parasztságot a vademberi létből. Vaderna fölhívja a figyelmet arra is, hogy Berzsenyi szövege a mai olvasó számára igen szigorúnak, sőt kegyetlennek hathat: „Rejtélyes, hogy miért is kaptak külön passzust a tolvaj gyerekek: ha lopáson kapják őket, meg kell korbácsolni, kalodába zárni, megnyírni és szegyenpadra állítani, a kárt pedig duplán meg kell téríteni, a cselekedet megismétlése nyomán a gyerekeket rabgyarmatra (valamiféle munkatáborba?) kell szállítani – e büntetési formák léteztek a korban, illetén együttes alkalmazásuk

⁴ GERE Zsolt, *Szebb idők: Vörösmarty epikus korszakának rétegei*, Bp., Argumentum, 2013 (Irodalomtörténeti füzetek, 174), 39.

mégis különös szigort mutat” (160). Ez szigor pedig akár a neohumanista Berzsenyi-képünket is kikezdhetné. Vaderna tanulmánya viszont éppen azt mutatja be, hogy a korábbi történelmi korban ragadt parasztságot, hogyan lehet kiemelni a vademberi létből. Ehhez pedig úgy tűnik keményebb eszközökhöz kellett folyamodni, mint a társadalom csinosabb rétegeiben: „Mert az »udvarházi klasszicizmus« ágenseinek eddig csak egymáshoz intézett lelkes szavait olvashattuk. Arról, hogy mindennapi társadalmi gyakorlatokká miként váltották vagy váltották *volna* az ott elhangzottakat, jórészt hallgatnak forrásaink. A [*Polgári rendtartás*] kiegészülő töredékének jelentősége e kitartó csend pillanatnyi megtörésében áll” (180). Berzsenyi szövegének viszont van egy nehezen értelmezhető pontja, amely tovább árnyalhatja a tanulmányban megfogalmazottakat. Berzsenyi ugyanis arról ír, hogy a többször lopáson kapott idősebb gyermekeket rabgyarmatba kell küldeni. Ezt a rejtélyes jelentésű rabgyarmatot Vaderna olyan munkatáborként képzei el, ahol a vásott lelkű gyerekek tisztességes munka segítségével léphetnek a javulás útjára. Ehhez idézi Berzsenyi *Mezei szorgalom* című művét, ahol a következő olvasható: „nékünk, a munkaházakon kívül, még olly rabgyarmatokra is volna szükségünk, mellyekbe a romlott emberek örökre deportáltatnának, mert míg azokat a néptől egészen külön nem válosztjuk, addig az erkölts’ jobbulásáru gondolkodni sem lehet” (179). Vagyis Berzsenyi szövegében mintha arról lenne szó, hogy a társadalom erkölcsének jobbítása csak akkor képzelhető el, ha a nemkívánatos elemeket eltávolítják. A rabgyarmat így jobban hasonlít Új-Dél-Wales börtönkolóniájára, mint léleknemesítő börtöngazdaságokra. Ha így értelmezzük a rabgyarmat fogalmát, felmerül a kérdés, hogy Berzsenyi programjából melyek azok a reformjavaslatok, amelyek a nép fölemelésére szolgálnak, és melyek azok, amelyek inkább a csinosodásra képtelen elemek megfékezését vagy eltüntetését célozzák.

Bár recenziómban nem jutott hely a kötetben szereplő összes tanulmány részletes bemutatásának, a kiragadott példák jól látható, hogy a könyvben olvasható szövegek mind izgalmas új kutatási irányok felé nyitnak utat. A jövőbeli kutatások segíthetnek abban, hogy a kötetben megfogalmazott tézisek nagyobb hatókörű érvényességét megállapítsuk. Vagyis a fölvetett kérdésekkel kapcsolatban kiderülhet, hogy Berzsenyi újító volt-e, vagy a magyar költészet és közgondolkodás tendenciát testesítette meg.

Csonki Árpád